

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2025.2.3>

NƏRGİZ RÜFƏT QIZI RÜSTƏMOVA

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi / AMEA-nın Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı*

QASTRONOMİK KOMPONENTLİ PSİXOSOMATİZM- FRAZEOLOGİZMLƏR LEKSİK-SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİNƏ DAİR (TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ)

Açar sözlər: qastronomik komponentli frazeologizmlər, psixosomatik frazeologizmlər, türk və Azərbaycan dilləri, leksik-semantik özəlliklər, məcazlaşma.

Ключевые слова: фразеологизмы с гастрономическим компонентом, психосоматические фразеологизмы, турецкий и азербайджанский языки, лексико-семантические особенности, метафора.

Key words: phraseological units with a gastronomic component, psychosomatic phraseological units, Turkish and Azerbaijani languages, lexical and semantic features, metaphor.

İnsan təbiətinin bu və ya digər özəllikləri mütləq şəkildə onun dilində, məcazlaşma vahidlərində bu və ya digər şəkildə təzahür tapa bilir. Məlum olduğu kimi, insan övladı öz təcrübəsindən, yaşantısından əldə etdiyi bilikləri, assosiasiyalar məcmusunu müəyyən frazeoloji məcazlaşmalar formatında frazeoloji vahidlərə köçürür (daha ətraflı: 9]). Belə ki, insan öz həyatı təcrübələrindən birkəldirdiyi informasiyaların bu və ya digər situasiyalarla assosiasiyasından çıxış edərək semantik implikasiya zənciri qurmağa müvəffəq olur və bu zaman həmin məcazlaşmanı var edən, yaradan məcazlaşma zəncirinin bir tərəfində təcrübə məlumatı, digər tərəfində isə onunla analoji reaksiya, təəssürat doğuran emosiyalar, xüsusiyyətlər, bu və ya digər anlayışlar, hadisə və varlıqlar adlandırılır.

Bu mənada insanın öz orqanizm ehtiyaclarından, bədən reaksiyalarından əldə etdiyi məlumatın digər anlayış, xüsusiyyət, əlamətlər və s. anlayışların məcazi səciyyələndirilməsinə köçürülməsi qədər təbii bir şey ola bilməzdi. Belə ki, insan yaşadığı müddətcə bu və ya digər psixosomatik reaksiyaların hansı emosiyalar kontekstində yaranması haqqında empirik bilikləri birkəldirir və zamanla onları həmin emosiyaların məcazi adlandırılmasına tətbiq edir. Eyni zamanda qastronomik komponentli frazeoloji vahidlər də türk dillərin frazeoloji sisteminə önəmli yer tutur və sahə ilə bağlı araşdırmalarda vurğulandığı kimi, müasir türk dili və ümumən

türk dilləri yemək adlarının, qastronomik anlayışların məcazlaşması zəngin potensial nümayiş etdirir. [2, 1272-1284]).

Bu baxımdan tədqim olunan məqalədə hər iki spektrin kontaminasiyası (qarışımı, iç-içə müdaxiləsi) əsasında yaranan frazeoloji vahidlərin təhlili xüsusi maraq doğurur. Belə ki, bu zaman iki fərqli məcazlaşma kodlarının birikmə potensialı incələnilir və hətta bəzi hallarda konseptual blending səcyyəsi daşıyan metaforikləşmələr təsbit edilə bilər.

Məsələn, *kan kusub kızılıç şərbəti içmek* ifadəsində həm psixosomatik məqam, həm də qastronomik mahiyyətli məcazlaşma faktının müştərək tətbiqinin şahidi oluruq. Məlumdur ki, *qan qusmaq / kan kusak* ifadəsi həm birbaşa (ilkın) anlamında tibbi termin kimi istifadə olunduğu kimi, həm də məcazi anlamda - müəyyən bir çətinlikdən, ifrat ağır emosional yükdən əziyyət çəkmək, dözülməz həddə əzaba mübtəla olmaq anlamlarında da istifadə edilir. Belə ki, qan qusmaq - bir psixosomatik reaksiya olaraq, çox ağır xəstəliklərin simptomatik özəlliyi kimi qəbul edilir. Bu zaman insanın daxili orqanları son dərəcədə zədələnmiş olduğundan onun artıq daxili fizioloji komponentinin - qanın qida borusu, ağız vasitəsilə kənarlaşdırılması ehtiyacı, simptomatik reaksiyası mümkün olur. Bu mənada *kan kusub kızılıç şərbəti içmek* frazeoloji vahidindəki antiteza əsaslı qarşılaşdırma içə - daxilə müdaxilə (maye qəbulu) və daxildən kənarlaşdırma (qusma) faktının oppozitivliyinə (ziddiyyətinə) istinad edir.

Məlumdur ki, elmi adı *Cornaceae* (bax: [1]) bitkisi, yəni zoğal özünün zəngin tibbi faydaları ilə məşhurdur. Bu səbəbdən də ondan hazırlanan içki, şərbət də yetərincə dəyərli və faydalı sayılırdı. Qan kusub zoğal şərbəti içmək anlamının məcazi yozumu antiteza kompozisiyasının tərəflərinin qarşılaşdırmasına istinad edir. Belə ki, burada xiazm mahiyyətli qarşılaşdırma yer alır, yəni qusmaq və içmək feillərinin əks prosesin icra edilməsini ifadə etməsi sintaktik paralellizm hadisəsinin xüsusi növünü – tərsinə təkrarları ortaya qoyur. Frazeologizmin struktur özəlliklərindən söz düşmüşkən onu da qeyd edək ki, bu ifadənin, məhz kızılıç fitoniminin iştirakı ilə yaranmasında alliterasiya faktoru mühüm rol oynamışdır. Belə ki, *Kan kusub kızılıç şərbəti içmek* frazeologizmi [k] samit səsinin təkrarına əsaslanan alliterasiya hadisəni də ortaya qoyur. Türk dillərinin, o cümlədən, müasir türk və Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemlərinin aparıcı fonetik strukturlaşma xüsusiyyəti kimi ortaya çıxan səs təkrarları həm samit təkrarı (alliterasiya), həm sait təkrarı (assonans), həmçinin də qarışıq modelli təkrarlar şəklində təzahür tapa bilər (bu haqda daha ətraflı bax: [4, 265-280] ; [6, 91]).

Lakin alliterasiya sözünü etdiyimiz frazeologizmin leksik-semantik strukturlaşmasına təsir göstərən və seçimin kızılıç fitoniminin üzərində dayanmasını təmin edən yeganə faktor deyil. Belə ki, zoğal bitkisinin və ondan alınan şərbətin qırmızı rəngdə olması burada qanın rəngi ilə assosiativ paralelliyin aparılmasına imkan vermişdir ki, nəticədə qan qusan şəxsın guya ifrat şəkildə içdiyi zoğal

şərbətinin izafiliyini qaytarması məcazlaşmasına istinad edən ifadə meydana çıxmışdır. Belə ki, bir psixosomatik reaksiya kimi ortaya çıxan qusma könüllü qaytarma (bulemiya mahiyyətli reaksiya) kimi səciyyələndirilməklə, ağır xəstəliyin ört-basdır edilməsi təsvir edilir. Bu əsasda da ağır şəraitində olan bir şəxsin özünü o yerə qoymayaraq, ətrafa müvəffəqiyyət, uğur, xoşbəxtlik mesajlarını, təəssüratını yayması kimi məcazi anlam ortaya çıxır. “*Kan kusup kızılık şərbeti içtim demek: “Çok eziyet çektiği hâlde durumunu iyi göstermek”* [56 , 13-35].

Onu da qeyd edək ki, bu ifadənin Azərbaycan dilindəki variantı “qan qusub qızıl şərbəti içmək” – şəkildə təzahür edir. “*Məsəl var: qan qusub “qızıl şərbət içdim” deyənlər. Sizinki də o kompleksdir?”* [8]. Qastronomik komponentli psixopsomatik frazeologizmlər sırasında “*Soğan yeməmişən, için niyə göynəyir*” ifadəsini də qeyd edə bilərik. Bu frazeologizm “*bir işdə qəbahəti olan, bunu gizlətməyə çalışan, lakin davranışda və danışqda şüuraltı bunu bürüzə verən adama müraciətlə deyilən ifadə*” olub [9] dilimizdə yetərinə yüksək işlənmə tezliyinə malikdir.

Həmin ifadə bilavasitə gastronomik təamın yaratdığı əks-reaksiyanın məcazlaşması, yəni yaranan mədə göynərtisinin, mədə acısının, mədə yanğısının konseptual blending mahiyyətli məcazlaşması əsasında yaranmışdır. Belə ki, məlumdur ki, mədə xora xəstəliyində, ümumən mədə həssaslığına malik insanların rasionunda soğan, sarımsaq kimi qidalar mədə yanmasına yol açır və bu səbəbdən də onların qəbulunun məhdudlaşması, hətta onlardan imtina tövsiyyə edilir. Bu mənada kiməsə müraciətlə: *Soğan yeməmişənsə, için niyə göynəyir?* – kimi sualının verilməsi zamanı soğanın mənfi hərəkət, yanlış addım, səsləndirilmiş səhv bir fikir, içində gizlədilən məkr və s. kimi implisit həmlə ilə assosiasiyası nəzərdə tutulur. Yanğı isə həmin mənfi davranış və ya fikrin yol açdığı psixosomatik reaksiyanı məcazi dillə səciyyələndirir.

Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxıb xatırladaq ki, konseptual blending prosesinin gerçəkləşməsi zamanı bir anlayışlar sistemini əhatə edən konseptin semantik sahəsi digər (müstəqil) konseptin semantik sahəsi ilə müəyyən mənə əlaqələndirməsi sayəsində assosiasiya yaradır. Bu assosiasiya lokal səviyyədə və konkret verilmiş məcazlaşma kontesktin iki müstəqil konseptin semantik sahələrinin müəyyən qədər (müəyyən məhdudluqda) üst-üstə düşməsinə yol açır. Soğan və göynərti anlayışlarının birinin fitonimlərə aidliyi, digərinin isə psixosomatik terminlərə aidliyi şübhə doğurmur. Lakin bəlli kontekst onların kontaminasiyası (əlaqəli şəkildə məzmun – assosiasitivlik baxımından, qismən üst-üstə düşən semantik sahələrə malik olması) konseptual blending situasinyaı ortaya çıxarır. Xatırladaq ki, bir qayda olaraq (semantik universalıq olaraq), məcazlaşmaların müşahidə və təcürbi məlumatlara əsaslanması gerçəkliyi, insan övladının yaşanan psixosomatik reaksiyaların digər mənə əlaqələndirilməsinə keçidini mümkün edir.

Maraqlıdır ki, bu ifadənin transformasiyalı variantına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da təsadüf edirik: “*Sarımsaq otunu yemədən, Qazan, içim göynəyir*” [3, 170]. Qazan xana müraciətlə Burlaxatunun səsləndirdiyi bu frazeologizm oğlu Uruzun atası ilə getdiyi ovdan geri qayıtmadığını görən ananın (Burlaxatunun) keçirdiyi narahatlığın məcazi ifadəsi üçün istifadə edilmişdir.

Göründüyü kimi, burada ananın daxili narahatlığı, içinə dolan şübhə, gərginlik, oğlunun aqibəti ilə bağlı intuitiv gərginliyi soğan yedikdən sonra mədədə yaranan yanğı, göynərti ilə, sanki içinə dolmuş atəşlə məcazi bir dillə müqayisə edilir. Ananın qəlbinin yanğısı qastronomik təəminin yol açdığı fizoloji fəsadın psixosomatik aspektdən səciyyələndirməsi ilə konseptual blending səciyyəli assosiasiyaya istinad edir.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, məqalədə müasir türk və Azərbaycan dillərinin tədqiq etdiyi materiallara istinadən qastronomik komponentli frazeoloji vahidlərin müqayisəli araşdırması aparılmışdır ki, bu da bir sıra ortaqlıq semantik əlaqələndirmə qanunauyğunluqlarının mövcudluğunu təsbit etməyə imkan vermişdi. Habelə bir sıra anlamların, məcazlaşmaların ifadəsi zamanı eyni leksik komponentlərinin yer alması da həmin ifadələrin ortaqlıq mənbədən şaxələnməsinə şübhə yeri qoymamışdır. Müəllif təhlil və qarşılaşdırma əsasında onu müəyyənləşdirməyə müvəffəq olur ki, qastronomik komponentli terminlərin bir qrupu psixosomatik reaksiyalarla müşayiət edilən leksik-semantik kontaminasiyalar üzərində nəşət tapmışdır. Yəni, həmin frazeoloji vahidlərdə həm yemək-təam adına, onun xüsusiyyətlərinə və s. bu kimi məqamlarla bağlı məlumatlar yer verilir; həm də tədqiq olunan kontekst əsasında həmin yemək növünün yol açdığı fəsadların, bu qida qəbulu ilə assosiasiyaların məcazlaşmasına yer verilir.

Ədəbiyyat:

1. Cornaceae <https://www.britannica.com/plant/Cornales#ref992712>
2. Karakeçili, G., Çetinsöz, B.C. Türk Atasözlerinde Gastronomi Olgusu // VII. Ulusal III. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 2018, s.1272-1284
3. [Kitabi Dədə Qorqud, Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.](#)
4. Kuyumcu, Türkçenin Fonetik Poetikası: Aliterasyon ve Asonans // İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2023, № 32, s. 265-280
5. Kuzay Demir, G. Atasözleri ve Deyimlerde 'Kan' Kavramı // Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi(41), s. 13-35
6. Məhərrəmli Q., İsmayilov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
7. Soğan yeməmişən, içi niyə göynəyir // Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti Bakı, “Altun kitab”, 2015 <https://azleks.az/az/online->

dictionary/so%C4%9Fan+yem%C9%99mis%C9%99n%2C+i%C3%A7in+niy%C9%99+g%C3%B6yn%C9%99yir

8. Telmanqızı, S. Gülər Əhmədova: "Uşaq nağilları yazmaq istəyirəm..." // Yeni Musavat, 23 sentyabr, 2015
9. Букулова М.Г. Соматическая фразеология тюркских языков: На материале турецкого языка, автореферат ...канд.филол.наук., Москва, 2006, 21 с.

О ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПСИХОСОМАТИЗМОВ-ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ГАСТРОНОМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ (НА МАТЕРИАЛЕ ТУРЕЦКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ)

В статье проведено сопоставительное исследование фразеологических единиц с гастрономическим компонентом на материале современных турецкого и азербайджанского языков, что позволило выявить наличие ряда общих закономерностей семантической корреляции. Кроме того, тот факт, что одни и те же лексические компоненты используются для выражения ряда значений и метафор, не оставляет сомнений в том, что эти выражения произошли от общего источника. В ходе анализа и сопоставлений автору удалось определить, что группа терминов с гастрономическим компонентом основана на лексико-семантических контаминациях, сопровождающихся психосоматическими реакциями. То есть в этих фразеологизмах передаются как название пищи, так и ее характеристики и т. д. Информация по таким вопросам предоставляется; Он также дает метафору последствий употребления этого типа пищи и ассоциаций, связанных с ее употреблением, на основе представленного контекста. Установлено, что происхождение некоторых выражений в обоих языках восходит к эпосу «Китаби-Деде Горгуд», который представляет собой письменную летопись общего исторического прошлого как для современного турецкого языка, так и для азербайджанского языка. Также установлено, что при создании этой группы фразеологизмов в обоих языках используются фонетические повторы. Некоторые психосоматические фразеологизмы также используют гиперболические метафоры, в этом случае часто предпочтение отдается структурам, построенным на основе антитезы и хиазмы.

Nargiz Rustəmov

**ON LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF PSYCHOSOMATISMS-
PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A GASTRONOMIC COMPONENT
(BASED ON THE MATERIAL OF THE TURKISH AND AZERBAIJANI
LANGUAGES)**

The article presents a comparative study of phraseological units with a gastronomic component based on the material of modern Turkish and Azerbaijani languages, which allowed us to identify the presence of a number of common patterns of semantic correlation. In addition, the fact that the same lexical components are used to express a number of meanings and metaphors leaves no doubt that these expressions originated from a common source. In the course of analysis and comparisons, the author manages to determine that a group of terms with a gastronomic component is based on lexical-semantic contaminations accompanied by psychosomatic reactions. That is, these phraseological units convey both the name of the food and its characteristics, etc. Information on such issues is provided; It also gives a metaphor for the consequences of consuming this type of food and the associations associated with its use, based on the presented context. It has been established that the origin of some expressions in both languages goes back to the epic "Kitabi-Dede Gorgud", which is a written chronicle of the common historical past for both modern Turkish and Azerbaijani. It has also been established that phonetic repetitions are used in both languages when creating this group of phraseological units. Some psychosomatic phraseological units also use hyperbolic metaphors, in which case preference is often given to structures built on the basis of antithesis and chiasm.

Rəyçi: professor Rüşət Rüstəmov